

І. Г. ШОВКОПЛЯС, Є. В. МАКСИМОВ

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ЧАСУ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІСТРІ

Середня Наддністрянщина надзвичайно багата на археологічні пам'ятки майже всіх відомих історичній науці епох і періодів, починаючи з часів раннього палеоліту¹.

Знаходячись довгий час у прикордонній зоні, а частково і за кордонами СРСР, середня Наддністрянщина була майже недоступною для археологів. По-справжньому її почали вивчати тільки після закінчення Великої Вітчизняної війни.

У 1945 р. Інститут археології Академії наук Української РСР разом з Інститутом історії матеріальної культури Академії наук СРСР організував велику комплексну розвідкову експедицію, яка обслідувала обидва береги Дністра в районі м. Кам'янець-Подільський на протязі більше 30 км.

Під час роботи експедиції було оглянуто раніше відомі тут пам'ятки і відкрито велику кількість нових, в тому числі і дуже важливих за своїм науковим значенням. До них належать, наприклад, ранньотрипільське поселення в с. Лука-Врублівецька, Кам'янець-Подільського району, яке стало предметом стаціонарних досліджень Середньо-Дністровської експедиції на протязі всіх наступних років, аж до 1950 р. включно².

В околицях с. Лука-Врублівецька були виявлені також поселення і пізнього трипілья, культури полів поховань, ранньофеодального часу, а також курганний могильник, розкопки якого є предметом цієї статті.

Долина Дністра тут має вигляд вузького і глибокого каньйону, стрімкі береги якого утворені з вапняку і пісковика. Ліпие в деяких місцях вони відходять від русла ріки, утворюючи неширокі долини з невеликими, вузькими і досить рівними площадками — надзаплавними терасами. Ці тераси під час великих поведей часто заливаються водою ріки.

Частину однієї з таких площадок, довжиною близько 2 км і шириною до 300 м, займає с. Лука-Врублівецька. Могильник знаходиться на невеликому підвищенні північного кінця цієї площадки в урочищі Плити, за 1 км від села (рис. 1).

Кургани могильника трохи (менш як на 1 м) підвищувались над рівнем поля. На вершинах деяких з них знаходились окремі камені з насипу. Шар землі, що вкривав камені насипу, внаслідок розорювання набув форми витягнутого овалу в напрямку оранки поля — з південного заходу на північний схід.

¹ Місцезнаходження шельського часу відкрито С. М. Бібіковим та П. Й. Борисковським на бечівнику берега Дністра поблизу с. Лука-Врублівецька. Див. П. Борисковський, Роботи в галузі вивчення палеоліту на середньому Дністрі у 1946 р. АП, т. II, К. 1949, стор. 315—323.

² С. Бібіков, Дотрипільське поселення Лука-Врублівецька на середньому Дністрі, АП, т. II, К. 1949, стор. 226—243.

Дослідження могильника було розпочате в 1947 р. розкопками найкраще збереженого кургана № 1 і продовжувалося потім у 1949 та 1950 рр.; в ці роки було досліджено кургани № 2—6¹. Два кургани — № 7 і 8 — були залишені нерозкопаними².

Завданням цієї статті є описання результатів розкопок курганів № 2—6. Про курган № 1 відомості вже опубліковані³.

Рис. 1. Курганний могильник біля с. Лука-Врублівецька. Вигляд з висоти лівого берега Дністра. 1—6 — розкопані кургани.

Курган № 2 знаходився за 8 м на північ від кургана № 1. Діаметр його близько 7 м, висота над рівнем сучасного поля 0,5 м. Шар землі, який покривав камені насипу, у центрі був не більше 0,2 м заввишки. В напрямку до країв насипу він поступово потовщувався і зливався там з орним полем.

Під цим земляним шаром знаходився безпосередньо насип з каменів, найбільша висота якого (у центрі кургана) 1 м.

В нижній частині насипу кургана і по краях його, як правило, лежали великі камені, які досягали 0,4—0,6 м в діаметрі і кількох пудів ваги. Складалось враження, що ці камені оточували насип своєрідним кільцем.

Слід відмітити, що подібне розташування каменів властиве всім насипам могильника і, таким чином, не є випадковим.

¹ Розкопками кургана № 1 керував С. М. Бібіков (ПМК). В них брали участь М. О. Тиханова (ПМК), Е. О. Симонович (ЛДУ), І. Г. Шовкопляс, Г. М. Шовкопляс (Київський історичний музей). Дослідження курганів № 2—6 керував І. Г. Шовкопляс. Розкопки курганів № 2, 3 в 1949 р. провадилися за участю Г. М. Шовкопляс та Є. І. Силенок (Кам'янець-Подільський історичний музей); розкопки курганів № 4—6 в 1950 р. — за участю Є. В. Максимова (Інститут археології), Г. М. Шовкопляс та Є. О. Петровської.

² Ці кургани були досліджені в 1951 р. Матеріали розкопок будуть подані в окремій публікації.

³ І. Г. Шовкопляс, Курганний могильник передскіфського часу на середньому Дністрі, АП, т. IV, К. 1952, стор. 5—11.

Середня і, особливо, верхня частини насипу складалися з каменів менших розмірів, аж до дрібних. Простір між каменями був заповнений землею.

Каміння (вапняк та пісковик) бралоя поблизу, біля підніжжя лівого високого берега Дністра.

В центрі насипу, на глибині 0,52 м від поверхні виявлено значне скупчення кісток, засипаних камінням та землею.

Кістки лежали щільною масою на порівняно невеликій площі; розчистка їх дала можливість відновити картину одного з похоронних обрядів, які були в могильнику.

Як відомо, в кургані № 1 кістяки знаходилися в ґрунтовій могильній ямі, стінки якої були обкладені камінням. В кургані № 2 могильної ями не виявлено. Поховані були покладені на невелику вимостку з плоских камінних плит. Вимостка мала розміри близько 1×2 м і орієнтацію північ-північ-захід — південь-південь-схід, подібно до могильної ями кургана № 1. Камінні плити були добре пригнані одна до одної і утворювали площадку з рівною поверхнею.

Хоч кістки мали дуже погану збереженість, проте вдалося встановити (за стеговими кістками), що на вимостці цього кургана було поховано не менш як п'ять чоловік, покладених у скорченому стані. Скорченість добре підтверджується розташуванням кісток ніг, які лежали під кутом до тазових кісток та боків вимостки.

Ніяких речових знахідок у могилі не виявлено. У двох місцях західної половини насипу, на глибині 0,55—0,6 м, між каменями виявлені розрізнені малохарактерні уламки ліпних глиняних посудин. Можна припустити, що ці посудини мали так звану банкову форму (табл. IV, 9).

Курган № 3 найпівденніший у могильнику. Діаметр його близько 7 м, висота над рівнем сучасної поверхні поля близько 0,5 м. Як і в курганах № 1 та 2, насип його складався з каменів, найбільші з яких знаходилися внизу, на підшві кургана та по краях. Максимальна висота насипу (в центрі кургана) 0,6 м.

У східній половині насипу кургана, недалеко від центра, на глибині 0,65 м від поверхні виявлено досить значне скупчення людських кісток, які належать не менш як чотирьом похованим (зафіксовано сім стегових кісток).

Кістки погано збереглися, особливо дрібні та хребці, які перетворилися в безформну масу, перемішану з землею настільки, що їх не можна визначити. Всі черепи розчавлені камінням і виявлені у вигляді розрізнених уламків.

Поховані були покладені в скорченому стані, про що свідчить положення кісток. Залишки черепів лежали і в північній частині скупчення кісток і в центрі його. Це є доказом того, що поховані були покладені у два ряди. Подібне припущення підтвердилось згодом і матеріалами з інших могил, особливо з могили 4 кургана № 4, яка добре збереглася.

Як і в кургані № 2, кістки тут лежали на спеціальній вимостці з плоских камінних плит, добре пригнаних одна до одної, що утворювали площадку з рівною гладкою поверхнею. Вимостка мала розміри близько 2×1 м та орієнтацію північ-північ-захід — південь-південь-схід. Товщина плит вимостки 0,15—0,2 м.

Вимостка знаходилася безпосередньо на ґрунті підшви кургана, спеціально підсипаній в центрі на висоту близько 0,15 м.

Ця підвищена центральна частина підшви кургана, діаметром приблизно 3,5 м, була добре утрамбована і досить чітко вирізнялася на фоні іншої, темнішої частини підшви кургана.

При розбиранні кісток у центрі вимостки знайдено невелике кільце, зроблене з мідної пластинки (рис. 2, 3). У різних частинах насипу кур-

гана зустрінуто уламки ліпного глиняного посуду, а також фрагмент невеликого бруска з круглим отвором на одному з кінців (рис. 3, 2). Судячи з уламків, можна говорити про форми посуду, яким користувалося населення, — миски та великі банкові посудини. Ретельно зроблені чорнолощені миски (табл. IV, 7) мали загнуті всередину вінця. З банкових посудин найцікавішими є уламки з орнаментацією у вигляді пояса неглибоких овальних ямок — „пальцевих заглиблень“ (табл. IV, 8, 10), які часто трапляються на кераміці перехідного часу від бронзи до заліза.

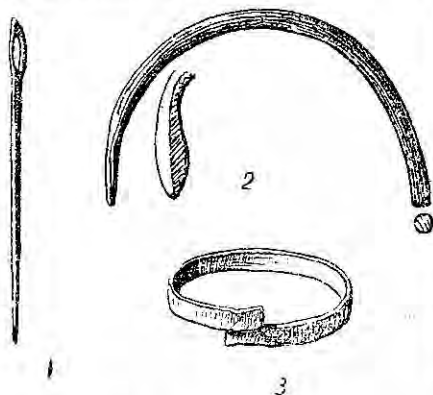

Рис. 2. Мідні вироби з могильника: 1 — голка; 2 — фрагментований браслет з розплесканим кінцем; 3 — кільце (2/3 н. в.).

Рис. 3. Камінні вироби з могильника: 1, 2 — бруски; 3 — сокира (1/2 н. в.).

Курган № 4 займає центральне місце в могильнику і є найбільшим.

Форма його має вигляд кола, трохи витягнутого в напрямку з північного сходу на південний захід, з діаметром 17 та 15 м. Висота камінного насипу кургана 1 м.

Над полем курган підносився на 0,5—0,6 м. На його вершині ґрунт був уже знесений і на поверхні знаходились оголені камені насипу. В цьому кургані виявлено шість могил (рис. 4).

Розглянемо їх в порядку розкриття.

У північній частині кургана, за 3,5 м від краю насипу, на глибині 0,65 м виявлено невелике скупчення людських кісток дуже поганої збереженості (могила 1). З цих кісток можна було визначити тільки деякі уламки стегнових і тазових кісток, а також і черепів. Всі вони були перемішані з дрібним камінням і землею. Речей в могилі не було.

Приблизно за 2 м на захід від могили, біля краю насипу, на рівні підшви кургана знайдено уламок посудини, очевидно стінки горщика банкового типу. Посудина була орнаментована нерозчленованим горизонтальним валиком (табл. I, 2). Глина горщика щільна, з домішкою дрібнотовченого каменю. Уламок із зовнішнього боку має темносірий колір, з внутрішнього — оранжовий.

Кістки лежали щільною масою на вимостці з плоских камінних плит, які знаходилися безпосередньо на підшві кургана. Розміри вимостки 1 × 2 м, висота близько 0,15 м. Орієнтація північ-північ-захід—південь-південь-схід.

Кістки, які збереглися, дають можливість встановити, що тут знаходилися залишки не менш як двох похованих. Кістяки були скорчені, про що свідчить положення довгих кісток ніг, які лежали під кутом до довгих боків вимостки.

Залишки черепів виявлено на протилежних кінцях могили. Цей факт свідчить про те, що поховані були покладені головами в протилежні боки. Подібна орієнтація похованих спостерігалась і в інших похованнях могильника (курган № 1, могила 3 кургана № 4 — див. нижче). Речей у могилі не виявлено.

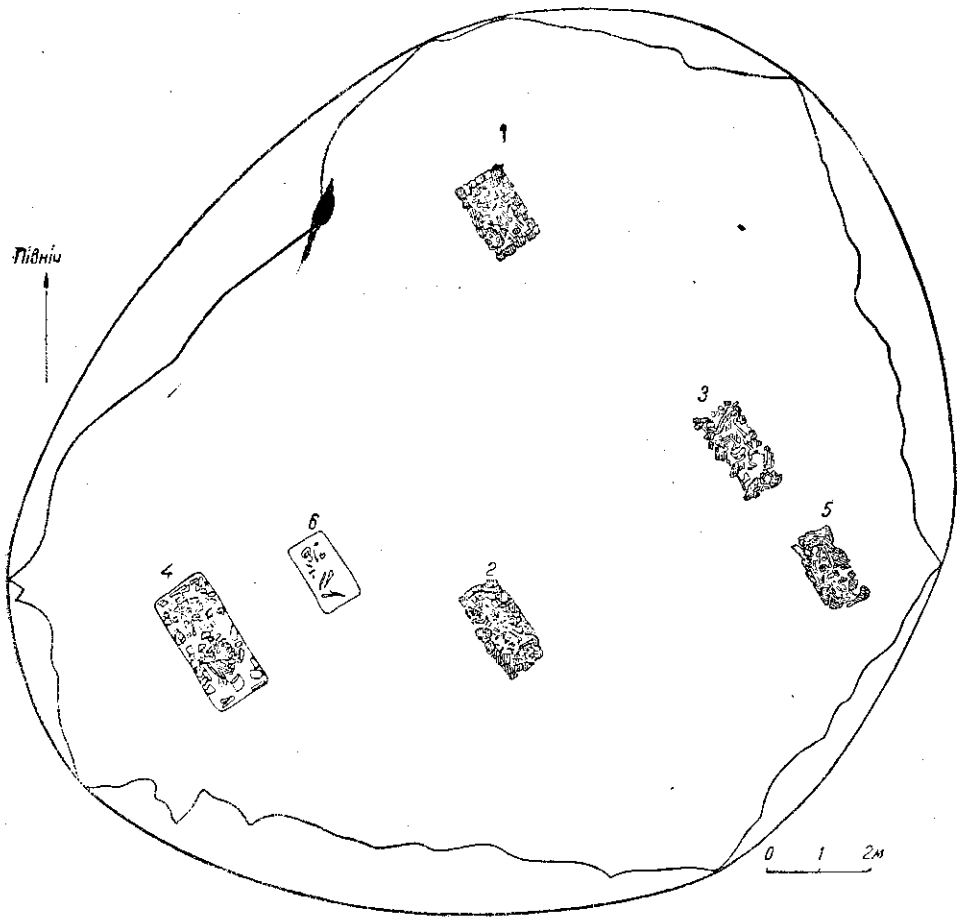

Рис. 4. План кургана № 4. 1—6 — могили.

У південній частині кургана, за 3,8 м від краю насипу, на глибині 0,75 м також виявлено скупчення людських кісток (могила 2) такої ж поганої збереженості; вдалося розчистити лише залишки стегнових і тазових кісток, а також черепів. Кількість кістяків точно встановити не можна, проте їх було не менше двох.

Під кістками знаходилась добре зроблена вимостка з плоских каміних плит, що лежали безпосередньо на ґрунті, на підшві кургана. Розміри вимостки близько 2×1 м, товщина каменів близько 0,15 м, орієнтація північ-північ-захід — південь-південь-схід.

Розташування залишків довгих кісток під кутом до боків вимостки свідчить про скорчене положення похованих.

Ніяких речей серед кісток не виявлено.

За 3 м від східного краю камінного насипу на глибині 0,46 м від її поверхні були виявлені залишки групового поховання (могила 3).

В цій могилі було шість кістяків, які по три лежали головами в протилежні боки (північний захід — південний схід). Орієнтація могили — північ-північ-захід — південь-південь-схід, довжина близько 2 м, ширина близько 0,8 м.

Збереженість кісток дуже погана — більшість з них вже втратили своє первісне анатомічне положення. Довгі кістки, як правило, лежать або поперек скупчення, або під кутом до його довгих боків (рис. 5), що свідчить про скорченість похованих, які були покладені на невелику площадку підосви кургана, обмежану з усіх боків плитчастими каменями, що, очевидно, імітувало вимостку.

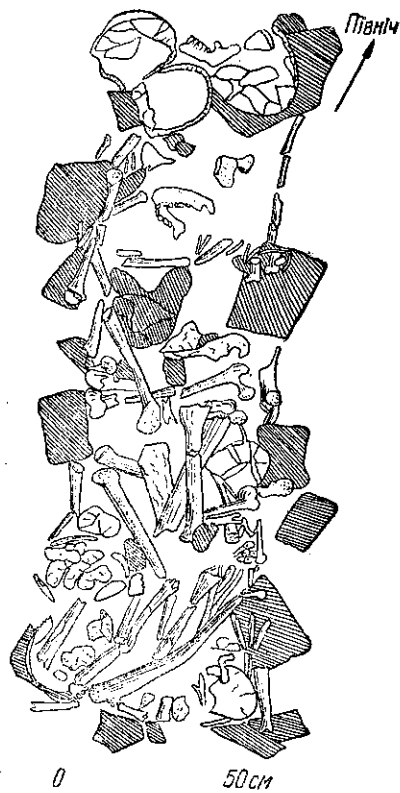

Рис. 5. План могили 3 кургана № 4. Штриховкою показані камені вимостки.

За 1,5 м на захід від могили 3, на рівні підосви кургана виявлено *in situ* невелике скупчення уламків кераміки на вимостці з дрібних і тонких камінних плиток. На плитках і навколо них разом з уламками кераміки зустрінуті одиничні черепашки. Все це скупчення, як і земля навколо нього, мало яскравий колір, який створював враження випаленості; цей колір відрізнявся від іншої частини підосви кургана. Можливо, що це сліди якогось ритуально-поховального обряду, при якому використовувалася вогонь і який, очевидно, слід пов'язувати з розташованою поблизу могилою 3.

Уламки кераміки, знайдені в скупченні, належать чорній ретельно вилощеної мисці з плавно вигнутими стінками і вертикальним краєм (табл. 1, 8). Глина миски щільна, з невеликою домішкою потовченого каменю. Лошіння зовнішньої поверхні зроблене досить широким (до 10 мм) знаряддям

по ще сирій глині, внаслідок чого утворилася багатогранна поверхня. Лошіння внутрішньої поверхні зроблено за допомогою вузького (2 мм) знаряддя, яким по вже затверділій глині проводили багато разів у горизонтальному напрямку.

В західній частині підосви кургана виявлено сліди могильної ґрунтової ями (могила № 4) розмірами 1,3 × 2,75 м, орієнтованої в напрямку північ-північ-захід — південь-південь-схід.

На східному, західному і південному боках ями були невисокі земляні валики висотою 10—20 см, які утворилися з викинутої землі при спорудженні ями.

До глибини 0,3 м від рівня підосви кургана яма була заповнена камінням, аналогічним тому, яке знаходили в нижній частині насипу. Можливо, воно потрапило в яму з насипу, після того, як земля в могилі ущільнилася.

Дно могили було вимощене камінними плитками товщиною 3—4 см, добре пригнаними одна до одної. Ці плитки утворювали рівну площадку-вимостку, подібну до тих, які були в могилах 1, 2 і 5 (див. нижче, рис. 7) цього ж кургана. Розміри вимостки 1,55 × 0,88 м. Знаходилася вона на

глибині 0,55 м від рівня підшови кургана. Таким чином, ця яма мала глибину близько 0,6 м.

Стінки ями також були облицьовані плоскими, вертикально поставленими на ребро каменями. Під час розкопок деякі з них виявилися зсунутими з свого первісного місця, інші тільки зрушеними і нахиленими всередину ями. Це сталося, очевидно, при завалі верхньої частини ями каменями з насипу.

Камінна облицьовка дна могильної ями дає можливість говорити про наявність досить складного похоронного спорудження у вигляді своєрідної камери або склепа, аналогічного камері в кургані № 1. Верхня його частина, можливо, складалася з якогось навісу, найімовірніше — дерев'яного, із зруйнуванням якого може бути пов'язане провалювання каменів в яму з насипу.

Рис. 6. Могила 4 кургана № 4 після розчистки.

У могилі 4 кістки похованих збереглися краще, ніж в інших могилах. Кістяки (їх було п'ять) лежали в два яруси, один на одному (рис. 6). Центральне положення займали два скорчені кістяки, які лежали на правому боці з слабо підігнутими ногами, займаючи всю довжину могили; кисті їх рук знаходилися біля підборіддя. Орієнтація цих кістяків — головами на північ-північ-захід. Під ними, біля північної стінки могили, знаходився кістяк в сидячому положенні, спиною до східної довгої стінки могили. Цілком імовірно, що цьому кістяку належить череп, який лежав тут же, основою догори. У південній половині могили ясно видно сильно скорчений кістяк, що лежав на правому боці, на кістках уже згаданих скорчених кістяків. Поруч з черепом цього кістяка знаходився ще один череп, який також лежав в незвичайному положенні — основою догори.

Всі кістяки могили були орієнтовані головами в один бік — на північ-північ-захід.

В цій могилі незвичайним було поховання в сидячому положенні. Наявність такого обряду для території лісостепу Української РСР відмічав ще А. А. Сплицин, пов'язуючи його з перехідним від бронзи до заліза часом¹.

Біля східної стінки могильної ями знайдено два уламки ліпних посудин. Один з них — уламок стінки широкогорлої посудини. Черепок наскрізь оранжового кольору, поверхні рівні, тісто відмучене, без домішок. Товщина уламка 9 мм.

Другий уламок належить верхній частині посудини з вертикальними вінцями. Край вінець відтягнутий, утворює валик. Плічки прикрашені

¹ Рижанівка, курган № 11; див. А. А. Сплицин, Кургани скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, стор. 88.

нерозчленованим валиком, вкритим дощінням. Черепок ззовні ясносірого, а на зламі і всередині темносірого кольору. Глина щільна, добре відмучена, без домішок (табл. 1, 1).

В південно-східній частині кургана виявлено скупчення кісток дуже поганої збереженості (могила 5), яке являло собою групове поховання не менш як трьох покійників, зроблене також на спеціальній вимостці з плоских камінних плит. Вимостка зроблена безпосередньо на підшві кургана і має висоту близько 0,2 м. Каміні вимостки чудово пригнані один до одного, утворюють рівну площадку (рис. 7). Вимостка мала розміри приблизно 1×2 м і була орієнтована в напрямку північ-північ-захід — південь-південь-схід.

Рис. 7. Вимостка могили 5 кургана № 4 після зняття кісток.

Кістки не зберегли анатомічного положення, проте їх розміщення вказує на скорченість похованих.

Серед кісток ніяких речових знахідок не виявлено. Проте на захід від могили, в безпосередній близькості від неї, виявлено нижні частини двох великих товстостінних ліпних горщиків, які мали, очевидно, безпосереднє відношення до могили. Діаметр донець цих горщиків 13—15 см; стінки товщиною 10—15 см мають слабкий вигин, що свідчить про банкову форму. Черепок коричневого кольору, выпал поганий, тісто без домішок.

Поблизу могили 5 виявлено уламок стінки з вінцями від іншої посудини, очевидно, банкової форми. По краю посудина була прикрашена довгастими ямками і невисоким розчленованим валиком з наскрізними проколами (табл. 1, 5). Черепок жовтуватого кольору. Глина добре відмучена, без домішок. Поверхні гладкі, але нерівні, з горбками.

При зачистці підшви кургана за 1,5 м на схід від могили 4 виявлено темну пляму чотирикутної форми розмірами $1,3 \times 0,85$ м. Пляма, як виявилось, відповідала ґрунтовій могильній ямі глибиною 0,65 м від рівня підшви кургана (могила 6).

На відміну від могили 4 ця яма не мала камінного облицювання стін і дна. Засипка її складалася із землі.

На дні ями були залишки скорченого на правому боці кістяка. Від похованого збереглися лише найбільші кістки кінцівок і череп (рис. 8).

Біля кісток знайдено невизначений уламок стінки ліпної посудини. Дно ями, очевидно, мало якусь рослинну підстилку, наявність якої засвідчена білою потертю.

Над могилою в насипу було скупчення досить великих плитчастих каменів, розташованих похило один до одного, які ніби перекривали яму.

Недалеко від цієї могили (близько 1 м) в насипу на глибині 0,7 м від поверхні знайдено обушкову частину круглої гранітної шліфованої сокири з просвердленим циліндричним отвором (рис. 3, 3).

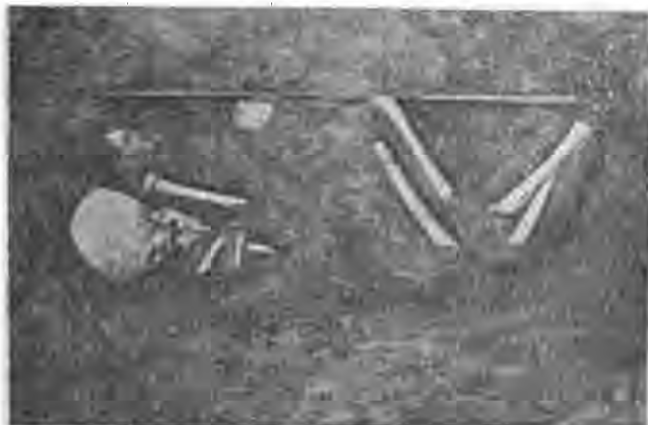

Рис. 8. Могила 6 кургана № 4 після розчистки.

Таким чином, курган № 4 являє собою досить складний похоронний комплекс з численними могилами і особливостями похоронного обряду (поховання на камінній вимостці, в ямі-„склепі“, в простій ґрунтовій ямі, наявність на спеціальній випаленій вимостці кераміки та ін.).

В різних частинах кургана виявлено загалом небагато уламків глиняного посуду¹.

Більша частина уламків знаходилася або *in situ* на підшві кургана (іноді разом з вугликами і уламками кісток), або в насипу (в тому числі і біля самого краю, де знайдено уламок з орнаментом у вигляді відбитка шнура — табл. 1, 3). Ті з фрагментів кераміки, які виявлені поблизу поховань, очевидно, слід пов'язувати з ними.

На захід від могили 3 знайдено уламки невеликої тонкостінної (3—5 мм) посудинки, очевидно черпачка з плоскоовальною ручкою, що сполучала вінця з найрозширенішою частиною тулуба². Черепок наскрізь цегляного кольору, глина без домішок (табл. 1, 9). В різних місцях знаходились фрагменти мисок, подібних до уже описаної (табл. 1, 8), а також і з вінцями дещо відмінної форми — із загнутим всередину краєм (табл. 1, 7). Більшість мисок була лощеною, з поверхнею чорного кольору.

Знайдено також уламки товстостінних горщиків банкової форми.

Недалеко від могили 4 виявлено уламки:

1. Верхньої частини невеликого горщика банкової форми з трохи відігнутими вінцями, прикрашеними валикоподібним потовщенням по краю, з нігтьовими заглибленнями по ньому і проколами під валиком (табл. 1, 4). Черепок горщика яснооранжового кольору, поверхні гладкі.

¹ В курганах № 2, 3, 4, 5, 6 виявлено 578 уламків. З них в кургані № 4 знайдено 171.

² Подібні посудини відомі також з білогрудівських зольників в районі Умані. Див. „Короткі звітлення ВУАК за археологічні дослідження року 1925“, стор. 79, табл. XIX, 5.

2. Стінки горщика банкової форми з валиком під вінцями. На валику є пальцьові заглиблення. Черепок горщика червонуватосірого кольору, глина без домішок, поверхні гладкі.

Кераміка кургана № 4 (табл. 1, 4, 6, 7, 8) має риси, властиві кераміці скіфського часу, встановлені дослідженнями А. А. Спицина, Т. Сулімирського¹ та ін. для території, до якої безпосередньо прилягає цей

Рис. 9. Камінний насип кургана № 5 після зняття земляного шару.

могильник, а також для найближчих районів, розташованих на схід. Разом з тим, в ній ще виразно видні риси попереднього періоду, які зв'язують її з ранішою епохою — кінцем бронзового віку (табл. 1, 2, 9).

Курган № 5 найпівнічніший у могильнику. До розкопок він мав діаметр 8,7 м і підвищувався на 0,25 м над рівнем оточуючого орного поля.

Під тонким шаром землі (близько 10—20 см на вершині та потужнішим в напрямку до периферії) виявлено звичайний насип з каменів (рис. 9). Форма насипу неправильно округла, з діаметрами 6,8 і 7,2 м.

В центральній частині цей насип мав висоту близько 0,65.

При розбиранні каменів у східній частині насипу на рівні древньої підшви кургана виявлено скупчення численних уламків ліпних посудин. Вони лежали на невеликій вимостці з тонких камінних плиток, аналогічній вимостці з уламками кераміки в кургані № 4. Вимостка була орієнтована, як і всі поховання могильника, в напрямку північ-північ-захід — південь-південь-схід.

Уламки належали двом посудинам: чорноглиняній товстостінній (10 мм) мисці з загнутими всередину вінцями і посудині банкової форми.

Зовнішня поверхня миски вигладжена, глина не відмучена, з невеликою домішкою потовченого каменю (табл. II, 8).

Банкова посудина також товстостінна (12 мм), з плавно відігнутими вінцями, краї яких зрізані прямо. За 3 см від краю і паралельно йому проходить широка і неглибока канавка. Черепок сіруватожовтого кольору, виготовлений з грубої глини з домішкою потовченого каменю (табл. II, 4).

¹ А. А. Спицын, Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65; T. Sulimirski, Skytowie na zachodniem Podolu, Lwów 1936.

У насипу було знайдено уламок верхньої частини великої банкової посудини. Товщина її стінок 7—8 мм, черепок крихкий, на зламі чорного (зовні) і оранжевого (всередині) кольору, глина груба, не відмучена, з домішкою потовченого каменю. Вінця трохи відігнуті назовні, по краю їх проходить грубо зроблений валик з великими заціпами, під якими знаходяться круглі виступи (горошини) з заглибленням на внутрішній поверхні, які відповідають їм (табл. II, 5).

Серед уламків кераміки на вимостці виявлено також кілька невеликих черепашок.

Усе скупчення, як і в кургані № 4, має яскравий колір і справляє враження випаленості.

Між камінням центральної частини насипу виявлено залишки кісток похованого, що дуже погано збереглися (ключиця, зуб, ребро та ін.), які належали, очевидно, одиночному похованню. Оскільки слідів могили не знайдено, можна думати, що це залишки впускного поховання в насип, аналогічного зафіксованому в кургані № 1.

Тут же на глибині 0,63 м від сучасної поверхні насипу між камінням і залишками кісток знайдено половину мідного браслета (рис. 2, 2), уламки глиняного посуду і біконічне глиняне пряслице (табл. II, 11).

Кінець браслета, що зберігся, зроблений у вигляді стилізованої голівки змії — він сильно уплощений і має ромбовидну форму. Браслет діаметром 6,5 см. Зроблено його з круглого в перерізі куска міді товщиною 4 мм.

Керамічні уламки належали до різних посудин; більшість їх невідрозбірні, невеликих розмірів.

Частина вказаних знахідок, в тому числі і браслет, очевидно, має пряме відношення до поховання.

Під час зачистки північно-східного краю підосви кургана, північніше вимостки з скупченням кераміки, виявлено невелику кількість уламків глиняних посудин. Серед них найцікавішим є уламок верхньої частини товстостінної посудини з добре відмученої глини рожевуватого кольору, з досить великими слабо відігнутими назовні вінцями (табл. II, 10), а також стінки посудини, прикрашеної різьбленим орнаментом з горизонтальних ліній, від нижньої з яких відходять наискісні лінії, що утворюють кути (табл. II, 3); уламок дещо з яколами ззовні (табл. II, 6); вінця низьких лошених мисок та ін.

В південному кінці підосви кургана розчищено кілька плоских каменів, що знаходилися недалеко один від одного. Проте вони не утворювали якоїсь спеціальної вимостки, а були просто нижніми каменями насипу, що підтверджується відсутністю тут слідів поховань. Серед каміння виявлено невелике глиняне пряслице (табл. II, 9) і кілька уламків липних посудин: Один з них, у вигляді вінців з проколами під краєм, належав невеликому тонкостінному горщику.

Стінки інших посудин, як і у знайдених в північно-східному боці кургана, прикрашені таким же різьбленим орнаментом, але виконаним недбаліше (табл. II, 7). До глини таких посудин додано потовченого каменю.

При зачистці підосви кургана уламки кераміки зустрічалися на більшій її частині, особливо в центрі, де і ґрунт до того ж був м'якшим і пухкішим. Тому вся центральна частина була додатково поглиблена на 0,2 м.

Тут знайдено, особливо у самому центрі кургана на площі 1×2 м, багато різноманітних предметів. Серед них людські кістки (плече, зуб), зуб коня і уламки глиняного посуду. З останніх привертає увагу фрагмент верхньої частини товстостінної посудини з орнаментом під відігнутими назовні вінцями у вигляді відрізків горизонтальних ліній, вміщених між вертикальними поясами з наколів (табл. II, 2), а також уламок верхньої частини посудини з різьбленим орнаментом, зробленим з відрізків горизонтальних і вертикальних ліній, що чергуються, розміщених

під невисоким валиком з навскісними насічками (табл. II, 1). Черепок сіруватооранжового кольору, глина з домішкою потовченого каменю.

За межами цієї ділянки знахідки були одиничними, а глибше 0,2 м ґрунт був стерильним.

Ці знахідки, виявлені нижче рівня підосви, немає підстав пов'язувати з курганом. Вказана ділянка, можливо, була древнішою могилою, зруйнованою при спорудженні кургана. Про зруйоване поховання свідчать незначні залишки кістяка (плечова кістка, зуб), а також часто вживаного як ритуальний предмет зуба кояя.

Про раніший час цього поховання свідчить і інший вигляд керамічного матеріалу, аналогії якому слід шукати серед пам'яток кінця епохи бронзи, а саме — в культурі комаровського типу. Цю кераміку, знайдену нижче рівня підосви кургана, слід об'єднувати з подібними фрагментами, які виявлено на рівні підосви; їх знаходження також можна пояснити як наслідок зруйнування древньої могили.

Курган № 6 розташований в північній частині могильника, між курганами № 2 і 5; він впритул прилягав до кургана № 5 і майже зливався з ним.

Камінний насип кургана висотою до 0,8 м мав незначне ґрунтове покриття — в окремих місцях товщиною від 0,1 до 0,4 м. Над рівнем сучасної поверхні курган підвищувався на 0,3 м, краями зливаючись з полем, і зорювався до останнього часу. Діаметр його близько 8 м. Камінний насип, як і в інших описаних вище курганах, добре зберігся.

В північно-західній частині насипу на різній глибині були виявлені у вигляді скупчень і одиничних екземплярів численні уламки ліпних посудин. Як з'ясувалося пізніше, їх слід пов'язувати з розташованими нижче могилами. З уламків слід відмітити:

Фрагменти чорнолощених мисок звичайного типу. Черепок у зламі і з внутрішнього боку чорний, зовні яскоричневий. Глина з невеликою домішкою дрібно потовченого каменю. Потовчені вінця поступово загинаються всередину (табл. III, 8).

Уламки грубо зроблених мисок з простим незагнутим краєм.

Уламки невисокої (8 см) посудинки банкового типу. Стінки її у верхній частині вертикальні, а внизу і посередині мають слабкий вигин. По вінцях посудина була прикрашена нігтьовими косми лініями (табл. III, 1). Можливо, цій посудині належала також знайдена тут ручка.

Уламки невеликого горщика з трохи відігнутими вінцями. Черепок яскоричневого кольору, виготовлений з глини без домішок (табл. III, 6).

Тут же знаходилося велике групове поховання (могила 1), що складалося не менш як з семи кістяків (збереглися залишки семи черепів).

Кістки лежали на спеціальній вимостці з плоских каменів, влаштованій безпосередньо на підосві кургана. Вимостка мала розширену північну і звужену південну частину (рис. 10). Максимальна довжина вимостки 2,1 м, ширина 1,3 м, висота 0,2 м, орієнтація північ-північ-захід — південь-південь-схід, звичайна для всіх поховань могильника.

Кістки похованих надзвичайно погано збереглися і не мають анатомічного положення. Багато кісток виявлялося розчавленими каменями насипу, які лежали на них.

Положення кісток, особливо довгих, вказує на скорченість похованих. Це підтверджується також і розташуванням залишків черепів, які знаходилися в різних частинах вимостки. Поховані, очевидно, були покладені в два ряди — в північній і південній частинах вимостки і, можливо, один на одного, тому що в окремих місцях були великі скупчення кісток.

В південній частині вимостки між каменями знайдено круглу мідну голку довжиною 6,5 см з довгастим отвором у вушку (рис. 2, 1).

Серед кісток, між каменями вимостки і над нею, особливо на північ і захід, знайдено уламки кераміки, в тому числі і фрагментовані посудини, очевидно розчавлені уже потім, після їх покладення в могилу.

Безпосередньо біля могили 1 на глибині 0,32 м знаходився фрагментований невеликий черпачок темносірого кольору, з прямими вінцями, лощений (діаметр 6,5 см, висота 3,5 см, товщина стінок 4—5 мм). Він мав високу ручку, що підвищувалася над краєм; середня частина ручки не збереглася (табл. III, 3).

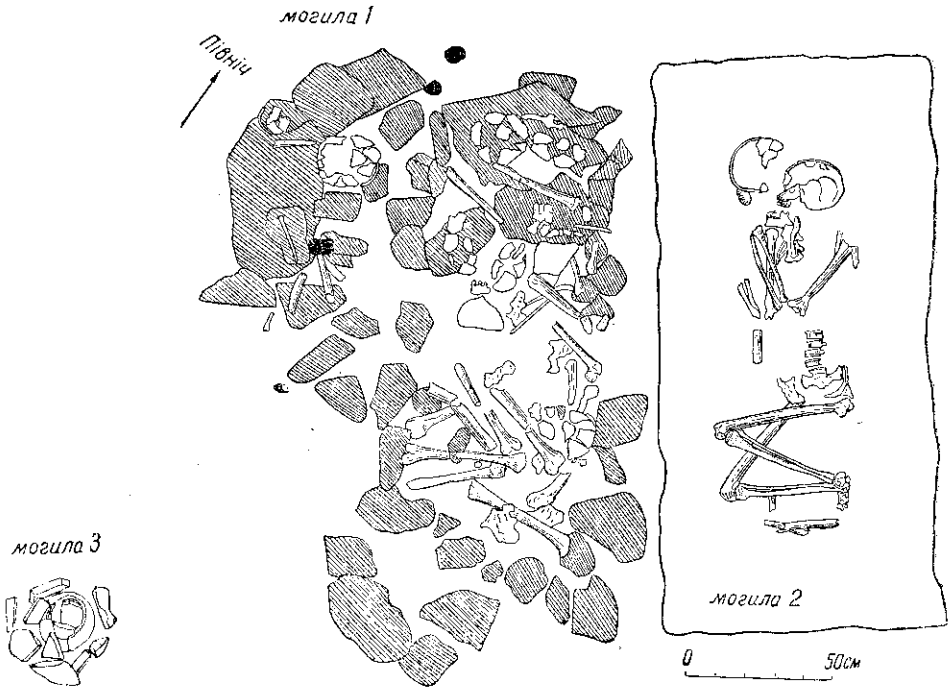

Рис. 10. План поховань кургана № 6. Штриховкою показані камені вимостки, чорним — уламки кераміки.

Круглотілі черпачки подібного типу досить характерні для скіфського часу, тоді як у попередню епоху вони використовувалися зрідка.

На могильнику було знайдено дві такі посудини. Вони до певної міри можуть розглядатися як матеріал, що визначає час могильника.

Другою цікавою знахідкою є фрагментована посудина банкового типу. Висота її 7,5 см, діаметр вінець 8 см. Вінця мають вигляд невисокого валика, прикрашеного навкісними ямками. Черепок оранжового кольору, глина добре відмучена (табл. III, 7).

Тут же знайдено і уламки інших посудин — горщика і мисок звичайного типу (із загнутими всередину вінцями).

Вінця горщика трохи потовщені і поступово вигинаються назовні. Глина погано відмучена, з домішкою потовченого каменю, черепок сірого кольору (табл. III, 9).

На вимостці могили 1 серед уламків тонкостінних чорнолощених посудин знаходилися:

Фрагмент червоноглиняної миски з прямими вінцями (табл. IV, 5).

Уламки великого товстостінного горщика банкового типу з трохи відігнутими назовні вінцями, прикрашеними косими нігтьовими канавками і рідкими проколами нижче краю (табл. IV, 4), з черепком яснокоричневого кольору і глиною без домішок.

Уламки горщика з невеликим валикоподібним потовщенням по краю і проколами під ним (табл. IV, 3); тісто цієї посудини без домішок, черепок щільний, яснокоричневого кольору.

Уламки горщика, вінця якого плавно відігнуті назовні і мають невелике потовщення у вигляді валика з проколами (табл. IV, 1), черепок чорного кольору, крихкий, глина з домішкою потовченого каменю.

Уламки товстостінної (9 мм) посудини з гладкими, трохи лощеними зовнішніми стінками; посудина має конічні відростки з наскрізними дірочками (табл. III, 4).

Рис. 11. Трупоспалення (могила 3) з кургана № 6 під час розкопок.

В західній частині насипу на глибині 0,44 м виявлено уламки трьох невеликих посудин: миски з трохи загнутими всередину вінцями; черпачка з товстими (7 мм) стінками і прямими вінцями, до яких прикріплювався кінець ручки (табл. III, 5), з черепком жовтого кольору і глиною без домішок; посудини банкової форми з вертикальними стінками, що переходять у прямі вінця (табл. III, 2), з черепком жовтого кольору і глиною без домішок.

У східній частині насипу знайдено лише одиничні фрагменти посуду. З них найцікавішими є вінця горщика з наскрізними отворами по краю і товстим наліпним валиком під ними (табл. III, 10). Черепок щільний, коричневого кольору, глина без домішок.

При зачистці підосви кургана, проведеній після зняття насипу, за 1 м на захід від могили 1, виявлено квадратну камінну плитку розмірами $25 \times 25 \times 3$ см. Вона прикривала великий ліпний горщик-урну (могила 3, рис. 11), що знаходилася догори дном в ямці глибиною 0,35 м і діаметром 0,8 м, обкладеній з усіх боків поставленими на ребро плоскими каменями різної форми, але близькими один до одного за своїми розмірами (в середньому $15 \times 15 \times 3$ см). Урна стояла на камінній плитці округлої форми, спеціально для цього оббитій, про що свідчить те, що частина її заходила в посудину, щільно її закриваючи.

Горщик мав банкову форму, видовжені пропорції, орнамент у вигляді горошин нижче краю вінця. Стінки його прикрашені трьома парами невеликих конічних відростків, розташованих на рівній віддалі один від одного (рис. 12). Стінки, денця і вінця вкриті тріщинами, що

утворилися від тиску насипу кургана. Діаметр горщика 19 см, висота 32 см. Черепок оранжевого кольору, крихкий, ззовні покритий сірим вапняковим нальотом, глина без домішок.

Посудина була заповнена перепаленими людськими кістками. Серед поховань могильника це поки що єдине трупоспалення¹. Могила з трупоспаленням має східні елементи обряду з могилами кургана № 1 і 4, ями яких були вимощені камінням, той же прийом спостерігався і в ямі, де містилася урна.

Деякі уламки кераміки з могильника мають спільні риси з горщиком-урною: форми і орнамент вінець (горошинами, табл. II, 5), мотиви прикрашення стінок конічними відростками (табл. III, 4) та ін.

Відомо також, що для цього часу не є незвичайним сполучення спалення і трупопокладення: в одному з рижанівських курганів (№ 11) „по боках посудини з вугіллям і перепаленими кістками сиділи два кістяки... третій лежав на правому боці“². У волинських курганах, поряд з скорченими і простягнутими кістяками, зустрічається і спалення³.

Все це дає можливість твердити, що трупоспалення з кургана № 6 одночасне або майже одночасне іншим похованням могильника.

Із сходу до вимости могили 1 прилягали кілька великих плоских камінних плит, які знаходилися на рівні підшви кургана. Під ними виявилася неглибока могильна яма (могила 2), розмірами 1,9 × 1 м, глибиною 0,3 м, орієнтована, як звичайно, на північ-північ-захід — південь-південь-схід. В ямі було два кістяки (рис. 10), з яких один зберігся добре, а від другого залишилось лише кілька кісток. Розташування кісток поховання, яке добре збереглося, свідчить про скорченість на правому боці з притиснутими до грудей руками.

Поблизу пояса похованого лежав плоский точильний брусок з круглим отвором на одному з кінців, аналогічний знайденому в кургані № 3. Його розміри 10,5 × 2,5 × 1 см (рис. 3, 1).

По бортах ями, як і могили 4 кургана № 4, були невисокі (10 см) земляні валики, що утворилися з ґрунту, виїнятого при її спорудженні.

Могила є прямою аналогією до могили 6 кургана № 4.

* * *

Розкопки могильника показали, що в усіх курганах основним обрядом було трупопокладення на правому боці, в скорченому стані. Тому, незважаючи на деякі окремі відмінності, всі кургани і могильник в цілому слід розглядати як хронологічно єдиний комплекс, що належав певній групі населення.

¹ В могильнику виявилось ще одне поховання з трупоспаленням, досліджене в 1951 р. (курган № 8). Проте деталі похоронного обряду тут були дещо інші: горщик не був перекинутим і знаходився в ґрунтовій, не обкладеній камінням ямі.

² ОАК за 1890 г., стор. 58.

³ ЗРАО, т. XI, вып. I, стор. 283.

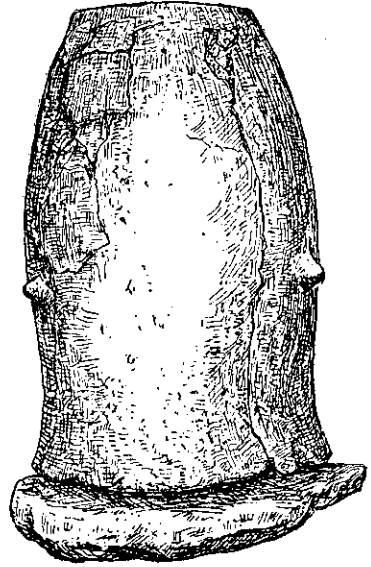

Рис. 12. Трупоспалення з кургана № 6. Посудина банковидної форми (урна) на камені-підставці.

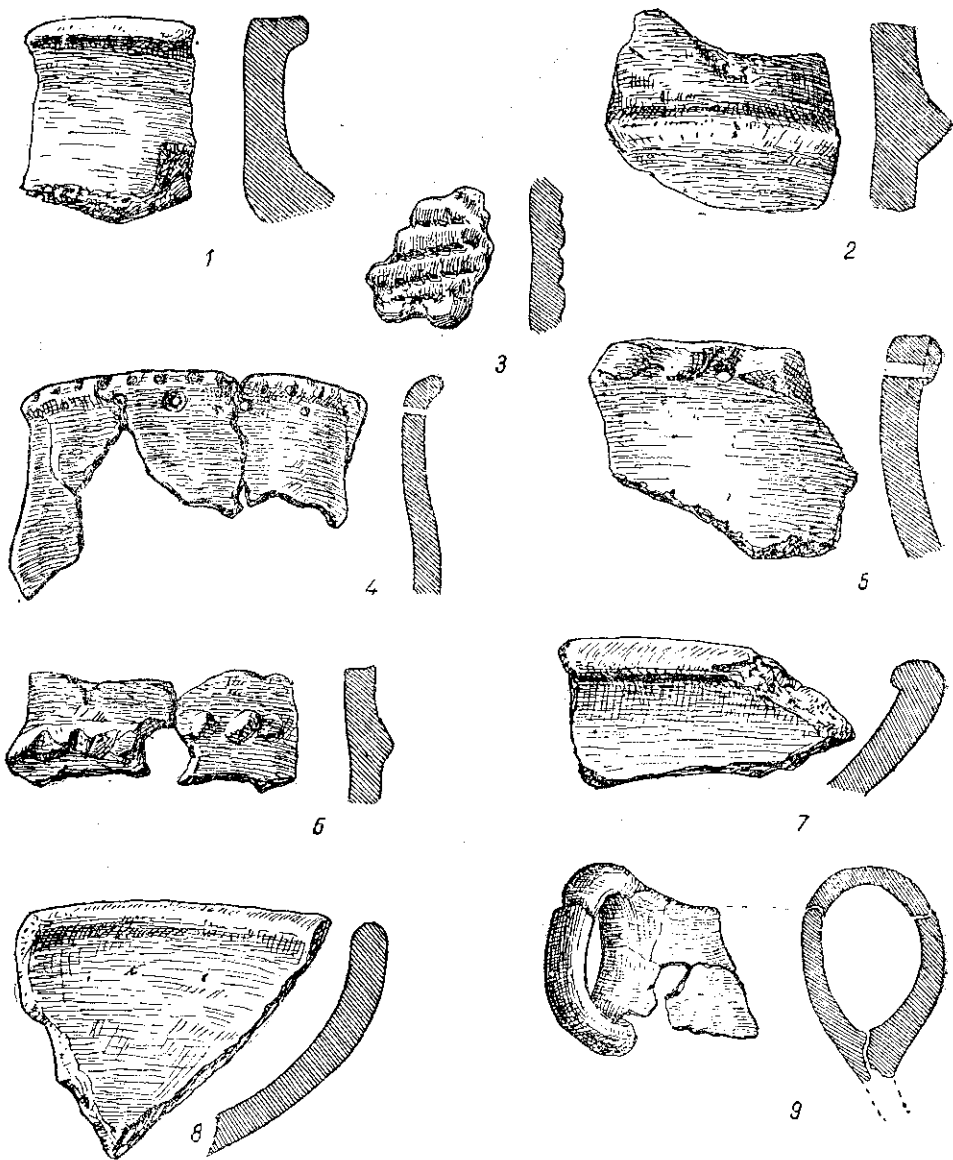

Табл. I. Зразки кераміки з кургана № 4 (2/3 н. в.).

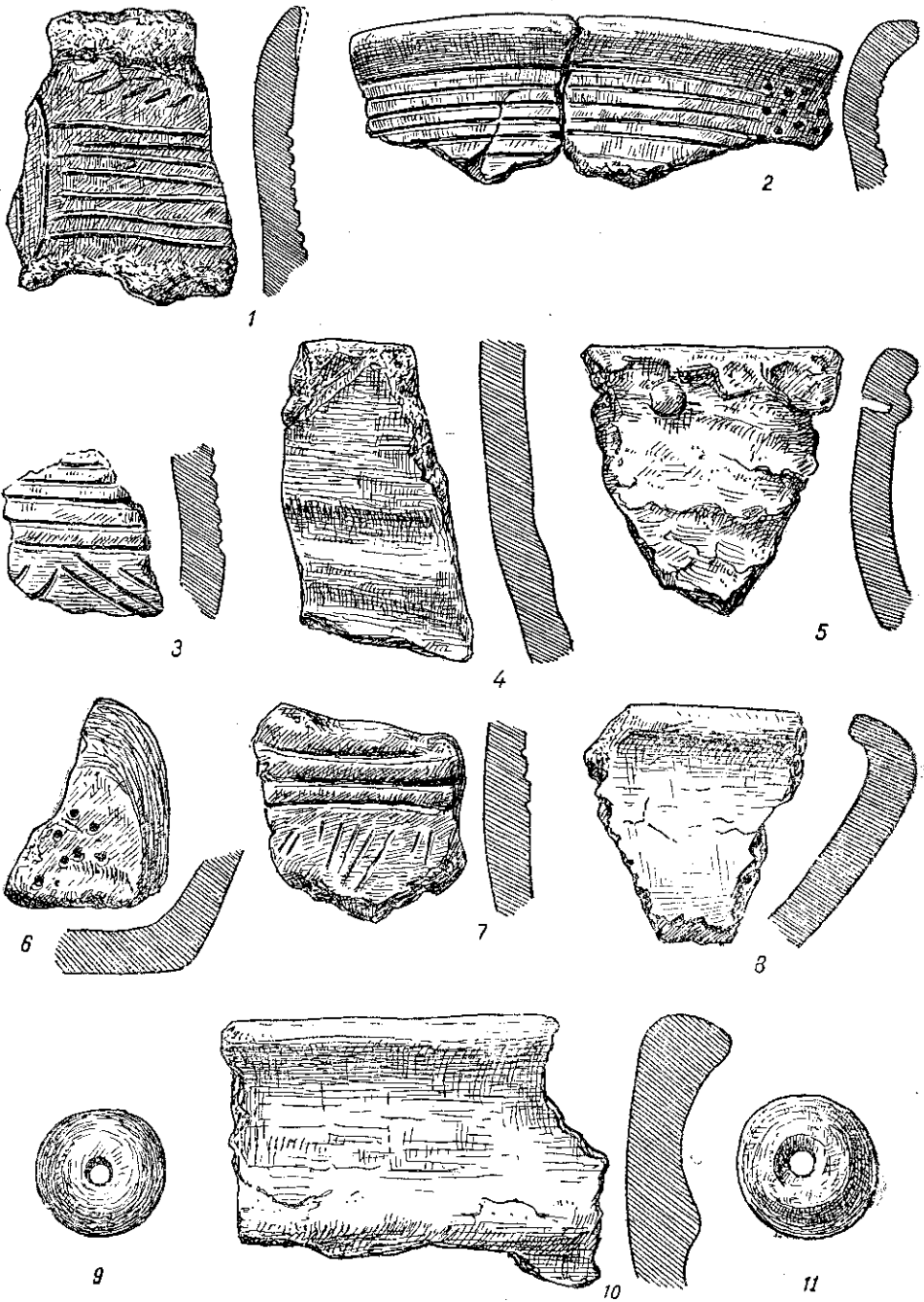

Табл. II. Зразки кераміки з кургана № 5 (2/3 н. в.).

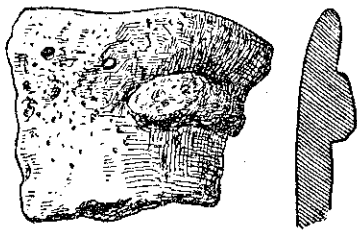
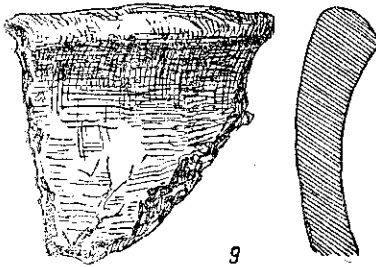
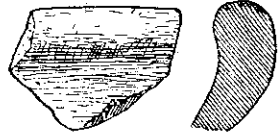
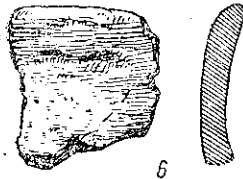
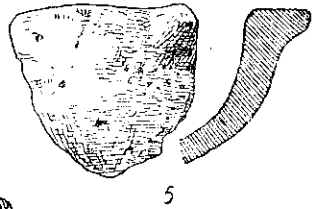
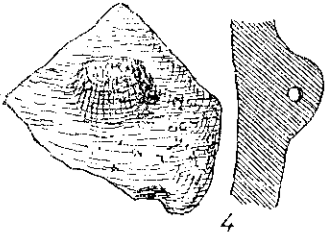
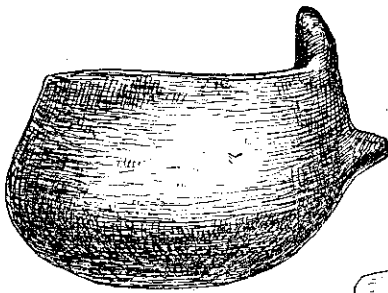
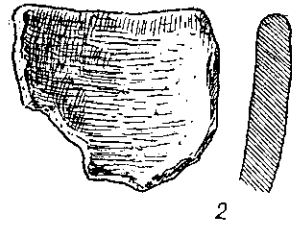
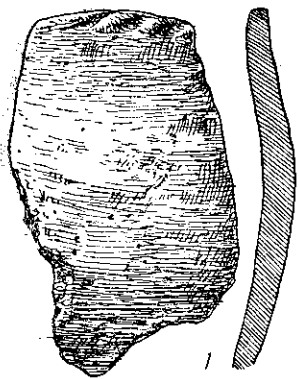

Табл. III. Зразки кераміки з кургана № 6 (2/3 п. в.).

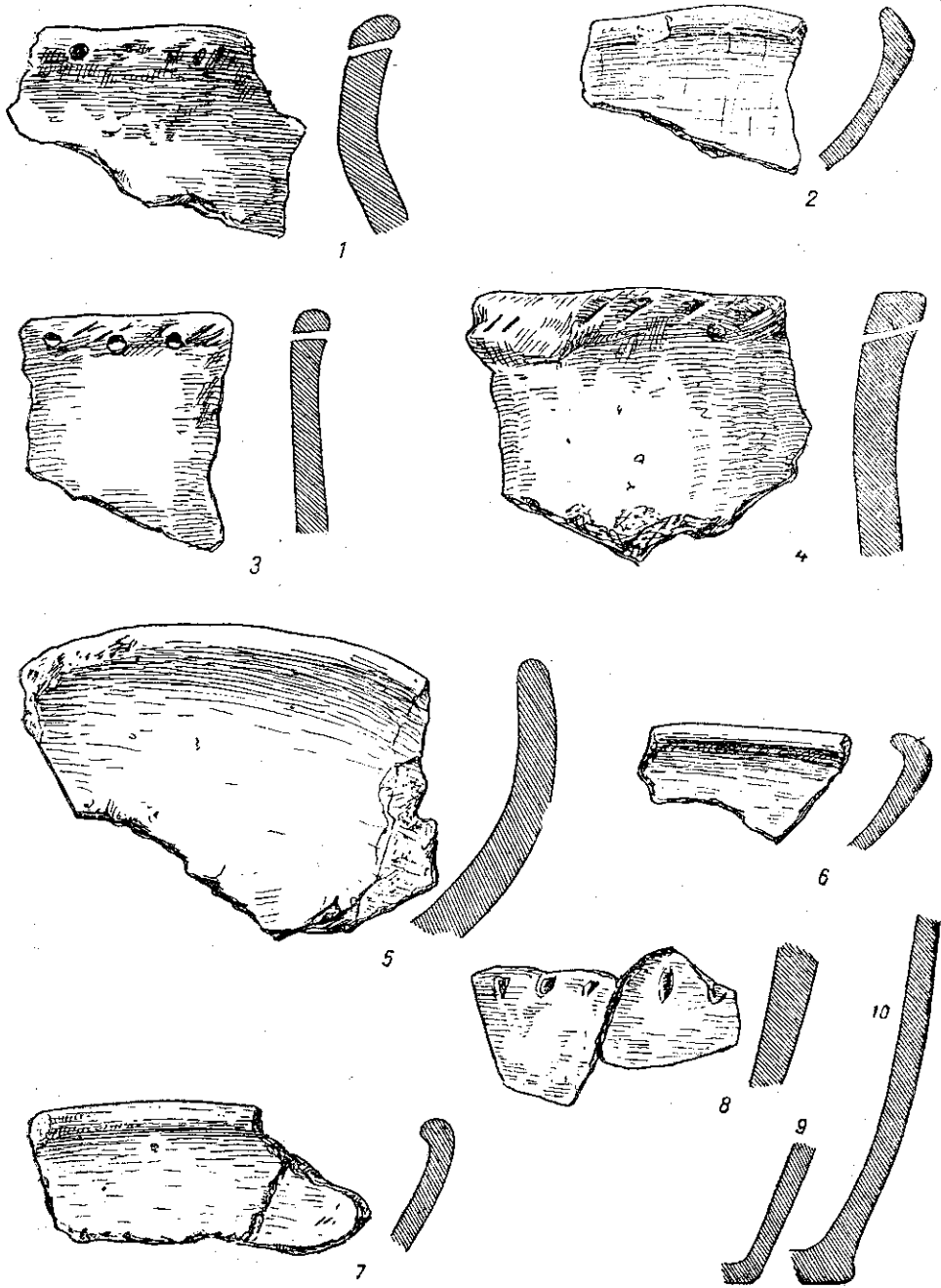

Табл. IV. Зразки кераміки з курганів: 1—6 — з кургана № 6; 9 — з кургана № 2; 7, 8, 10 — з кургана № 3 (2/3 в. в.).

У могильнику виявлено різноманітне влаштування могил, а саме: могили на вимостці з каменів, які знаходилися на рівні подошви кургана; неглибокі ґрунтові ями; ями-,склепи“, вимощені каміням; урнове тру-попалення.

Проте така строкатість в обрядах поховання є звичайною для передскіфського часу — перехідного від епохи бронзи до епохи заліза, і складає його відміну рису. Дослідники, наприклад, відмічали наявність в цей час багатьох обрядів поховання¹, в тому числі і звичай колективних поховань, при якому в невеликій могилі кістяки лежали один над одним².

Могильник біля с. Лука-Врублівецька складався з низьких курганів з камінним насипом, з кільцем каменів або з плитами в основі. Подібні особливості курганів Спицин вважав специфічними ознаками цієї епохи для території по середній течії Дністра³.

Нарешті, про передскіфський час говорить і характер керамічного матеріалу: переважання серед горщиків банкових форм із слабо відігнутими назовні вінцями, витягнутими пропорціями, наявністю наскрізних проколів і горошин під краями вінець; хоч розчленованого валика на корпусі і добре орнаментованого валика на вінцях, властивих вже скіфському часу, ще немає, проте членування краю вінець наявне, так само як і перші спроби вживання наліпного валика під краєм вінець; з'являються (хоч ще не одержують широкого розповсюдження) круглотілі черпаки з високою ручкою і т. п.

Всі ці ознаки свідчать, що датування могильника передскіфським часом (VIII — початком VII ст. до н. е.) має досить підстав.

И. Г. ШОВКОПЛЯС, Е. В. МАКСИМОВ

ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА ПРЕДСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ НА СРЕДНЕМ ДНЕСТРЕ

Резюме

Среднеднепровской археологической экспедицией 1945 г. в окрестностях с. Лука-Врублевская, Каменец-Подольского района был открыт курганный могильник, состоящий из восьми курганов. Высота курганов достигала 1 м над уровнем современной поверхности, диаметр 7—17 м. Снаружи курганы были покрыты тонким (10—40 см) слоем земли. Внутренняя часть насыпей состояла из камней различной величины и формы, причем более крупные камни находились в нижней части насыпей и по ее краям.

При раскопках курганов были обнаружены групповые и единичные могилы, причем в курганах № 4 и 6 было несколько могил (три и более). В большинстве могил покойники были положены на специальные вымостки из плоских каменных плит размерами около 1 × 2 м. Расположение длинных костей конечностей указывает на скорченность покойников на правом боку.

В курганах № 1, 4 и 6 были также погребения в ґрунтовых ямах глубиной в 0,5—0,6 м от подошвы кургана; дно и стенки ям были обло-

¹ А. А. Спицын. Курганы скифов-пахарей, ИАК, вып. 65, стор. 94.

² Там же, стор. 93.

³ Там же, стор. 91.

жены плоскими каменными плитами (ямы-склепы в курганах № 1 и 4). Верхняя часть таких камер имела, повидимому, деревянные навесы, остатки которых не сохранились. В одном из курганов (№ 6) было обнаружено трупосожжение — большой баночный сосуд, наполненный пережженными костями. Сосуд находился в круглой земляной ямке, обложенной плитчатыми камнями.

При погребениях и вблизи них обнаружены обломки глиняных сосудов, точильные камни-бруски и медные предметы (браслет, игла и кольцо). Керамический материал свидетельствует о применении крупных толстостенных баночных сосудов, неглубоких мисок (лощенных и без лощения), черпачков и других форм.

Форма сосудов и их орнаментация (гладкий, а также расчлененный валик по венчику, сочетающийся с проколами „горошинами“) вместе с особенностями погребального обряда дают возможность отнести могильник к предскифскому времени, непосредственно сменяющему на этой территории эпоху поздней бронзы, и датировать его концом VIII — началом VII в. до н. э.
